

AZ ANTIK MANIERIZMUS KÉRDÉSÉHEZ

Amikor az Antik Tanulmányok első számában¹ *Echo Vergiliana* c. interpretációs kísérletünk megjelent, már második kiadásban olvashattuk volna E. R. Curtius művét,² amelyben a neves bonni romanista a művészet-történetből ismerős *manierizmus* fogalmát az irodalomra is kiterjesztette és bizonyos «manierista» jelenségeket az ókori irodalomban is konstatált. Mi ettől a jelentős kezdeményezéstől és a rövidesen *panmanierizmussá* terebélyesedő irányzattól egyelőre érintetlenül a *klasszikus* filológia módszereivel próbáltuk értelmezni a vergiliusi eklogákban sűrűn felhangzó pásztori echót. Arra az eredményre jutottunk, hogy a visszhanggal való játékot, amelyre Euripidés Andromedájától, illetve az aristophanési „Nők ünnepében” (1059—) olvasható Euripidés-paródiától kezdve (Eur. frg. 114—118 N², Schol. ad Arist. Thesm. v. 1059) hozhatunk fel példákat, de amely játszadozássá — *παίγνιον*-ná³ — csak az alexandriai költészet gyakorlatában (Kallimachosnál,⁴ majd Ptolemaios Philopatör Adónis-tragédiájában, Biónnál, a hellénisztikus epigrammákban) fajult, Vergilius kiszámított, de diszkrét művészettel a milieu érzékeltetésére, bukolikus gyűjteményének keretbe foglalására használta fel, az egészret keresztül-kasul fonta a természet ölén felelendülő pásztori dalok visszhangjával, és ezáltal az ekloga-ciklust *egy* motívum következetes használata ellenére változatosabbá, játékosabbá, ugyanakkor még harmónikusabb elrendezésűvé tette. Ennek a fegyelmezett játéknak, a kompozíció tökéletességének megbomlását figyeltük meg a pásztori echót *funkció nélkül* hangoztató későbbi pásztorköltészetben, Calpurnius Siculusnál és Nemesianusnál.

Egészítsük itt ki ezt azzal, amit Ed. Norden az Aeneis VI. énekének kommentárjában (a mondatok párhuzamosságával, a kifejezésbeli *isokóliával* kapcsolatban)⁵ írt: Vergilius a gorgiaszi műpróza egyik fő követelményét vitte

¹ Ant. Tan. I (1954) 84—93. — A vergiliusi «visszhang»-jelenségekkel legújabbban (más módszerrel, cézzal és eredménnyel) J. P. Chausserie — Laprée foglalkozott: *Échos et résonances au début de la Xème Buc. Mélanges P. Boyancé* (Rome 1974) 173 skk. 1.

² Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter. Bern 1948; 2. (átnézett) kiadás: 1954.

³ Vö. Anth. Plan. IV 154, 3 — *ποιήσω ἤδὲ παίγνιον*. Ugyanígy Ail., Hist. anim. XV 19 (Theokritosról): *ὁ τῶν νομειτικῶν παιγνίων συνθέτης*, vagy Meleagros, Anth. Pal. VII 196, 6 — (az *ἡχέτης*-nek is nevezett *τέτιξ*-hez): *φθέγγον τι νέον δεινῶδεςι Νύμφαις παίγνιον*.

⁴ A Lysanias-epigramma «irodalmát» I. Q. *Cataudella*: *Eranos* 69 (1971) 1 skk. 1.; az Echo-versekről I. Fr. Bömer kommentárját (ad Ovid., Met. III 379—), valamint *Nisbet—Hubbard* jegyzeteit a horatiusi (C. I 20, 6) *iocosa montis imago*-hoz. Későbből: P. Maas: *Echoverse in byz. Epitaphien*. Byz. Zeitschr. 13 (1904) 161. 1.

⁵ Anh. II/3 (373 skk. 1.).

át a költészetre; így juthatott uralomra ez a szónoki művészetből átvett dísz, amely kezdettől fogva gyakran járt együtt a tagok végén összecsendülő — ékhózó! — *homoioteleuton*nal, a későantik, majd a modern *rím*es költészetben. Vergilius azonban finoman élt a díszítésnek ezzel a lehetőségével, — bár «alkalmilag ő is leróttá adóját a divatnak»,⁶ — míg Ovidius szabadjára engedte ingeniumát és ilyen versekben élte ki játékos kedvét, mint (Met. I 325—):

*et superesse virum de tot modo milibus unum,
et superesse videt de tot modo milibus unam,*

vagy (uo. I 481—):

*saepe pater dixit: «generum mihi, filia, debes»,
saepe pater dixit: «debes mihi, nate, nepotes»,*

vagy a Narcissus — Echo-történetben (III 353—, Cat. 62, 42— nyomán):

*multi illum iuvenes, multae cupiere puellae,
sed . . .
nulli illum iuvenes, nullae tetigere puellae.⁷*

Ami az echo-költészet továbbélését illeti, annak idején mindössze M. Rubensohn régi adathalmazára⁸ hivatkoztunk, pedig az újkori jelenségek (Joh. Secundus, Ronsard, Philip Sidney, J. Doussa, Opitz, Balassi . . .) bevonása bizonyos antik kezdemények tipikusan *manierista* felhasználásának nyomára vezetett volna.

Éberek voltak a régi magyar irodalom szakértői, akik a Curtius, Arnold Hauser⁹ és a Curtius-tanítvány G. R. Hocke¹⁰ nyomán kibontakozó nemzetközi manierizmus-kutatás áramába bekapcsolódva nemcsak a magyar irodalom XVI—XVII. századi fejleményeit tudták európai összefüggéseikben megvilágítani, hanem az egyetemes kutatást is előbbre vitték. Ez elsősorban Klaniczay Tibor¹¹ és Bán Imre¹² érdeme. Közben persze a fontos kezdeményezés — szokás szerint — túlzásokba is tévedt és hovatovább partatlan panmanierizmussá torzult. Ezt a torzulást részint a fogalmak tisztázatlanságával, a definíciók bizonytalanságával, esetlegességével, részint pedig az újdonságtól elragadtatott kutatók kritikátlanságával magyarázhatjuk. Milyen alapon lehetne szó pl. Sallustius manierizmusáról¹³ vagy a római (sőt az egész antik!) művészet manierista jellegéről?¹⁴ A kritika bizony lényeges fenntar-

⁶ Uo. (375): «hat er doch gelegentlich der Manier seinen Tribut entrichtet.»

⁷ E «manierierte Technik» görög előzményeiről és összefüggéseiről vö. másutt olvasható fejtegetéseit is: Kunstpr. II 832 skk. és Agn. Theos 181, 1. j., valamint 258 sk. 1. A név-anadiplosis mint panaszos echo (pl. Verg., Georg. IV 525 skk., vagy Dante, Purg. XXX 49 skk.): *H. Lausberg*: Handb. der lit. Rhetorik, I. (München 1960) 315.

⁸ Griech. Epigramme . . . in dt. Übers. des XVI. u. XVII. Jh. Weimar 1897.

⁹ Soc. history of art and lit. London 1951; magyarul: A művészet és irodalom társadalomtörténete. Bp. 1968; a manierizmusról: I 377 skk. 1.

¹⁰ Die Welt als Labyrinth. Manier und Manie in der eur. Kunst. Heidelberg 1957; Manierismus in der Lit. Sprach-Alchimie und esoterische Kombinationskunst. Heidelberg 1959.

¹¹ Korábbi manierizmus-tanulmányait l. alapvető értekezésének (A ren. válsága és a manierizmus. Itk. 74 [1970] 419 skk.) 419, 2. jegyzetében; azóta megjelent «A manierizmus» c. kötete is (Bp. 1975); irodalom a 349 skk. lapon.

¹² A magyar manierista irodalom. Itk. 74 (1970) 451 skk. 1.

¹³ *W. Richter* az «Aufstieg und Niedergang der röm. Welt» c. vállalkozásban.

¹⁴ *O. Pelikán*, uo. és a M. Renard-éml. III. kötetében (Bruxelles 1969, 453 skk. 1.): Le rôle du maniérisme dans la sculpture rom.

tásokkal fogadta pl. W. Schetter Statius-disszertációját,¹⁵ és tanulságos volta ellenére is vitatható Hugo Friedrich «manierista» Statius-interpretációja: «Über die *Silvae* des Statius (insbesondere V 4: *Somnus*) und die Frage des literarischen Manierismus.»¹⁶ H. Cancik hasonló vállalkozásáról¹⁷ is csak azt mondhatjuk, amit a józan francia P. Grimal mondott: «Architectures trop complexes.»

A «római manierizmus» kérdése a hazai kutatásban akkor vetődött fel, amikor E. Burck «A tacitusi ember- és uralkodóképek előkészítése a korai császárszárkori költészetben» c. 1970-i előadásában,¹⁸ majd «A római manierizmus» c. könyvében¹⁹ a kérdéses fogalmat a római irodalom *ab excessu divi Augusti* Domitianus haláláig terjedő korszakának jelölésére használta és a tacitusi írások bizonyos sajátosságait is a római császárszárkori manierizmus-elmélet jegyében próbálta értelmezni. A római manierizmusról szóló könyvében Burck — nem a legszerencsésebben — Hamburg légitombázásának C. Malaparte regényéből (*La pelle*) vett leírását hasonlította össze a Massilia előtt lezajlott tengeri csata lucanusi megörökítésével (*Phars.* III. 509—), említett előadásában pedig Tacitus két megrázó részletét — Seianus híveinek sorsát (*Ann.* VI 19), ill. Cremona pusztulását (*Hist.* III 33) — a pharsalosi embermészárlás rémségeivel (*Luc.*, *Phars.* VII). Az egybevetések jól érzékeltetik a császárszárkori Róma bizonyos köreinek hangulatát, de mit bizonyítanak? Az I. századi költők (Seneca trag., Valerius Flaccus, Statius, Silius Italicus) és Tacitus közt vont vitatható párhuzamok még kevésbé alkalmasak a «manierizmus»-elmélet igazolására. A divatos címkével *nem* jelölhetjük a római irodalom említett szakaszát, hiszen a manierizmus mint stílusjelenség nem korlátozható épp a Domitianus haláláig terjedő periódusra, arról nem is beszélve, hogy a tacitusi életmű Burck-féle («manierista») minősítésének jóváhagyásával időrendi ellentmondásba is keverednénk. Legsúlyosabb ellenvetésként pedig Klaniczay Tiborra²⁰ hivatkoztunk: manierizmusról mint korstílusról csak akkor beszélhetnénk, ha az európai kultúrát meghatározó gazdasági és társadalmi közegben a manierizmussal párhuzamos, *konkrét történelmi korszak* volna. Ilyen azonban nem volt sem a renaissance és a barokk között, még kevésbé a császárszárkori Rómában. Burck gondolatébresztő egybevetései annyiban használhatók, hogy az egyes íróktól használt stílusesszéközök esetenkénti funkciójának jobb megértésében segíthetnek.

Burck kritikai ismertetése kapcsán így foglaltuk össze vélekedésünket 1972 őszén, a kolozsvári Eiréné-konferencián.²¹ R. Häußler «pointierende

¹⁵ Untersuchungen zur epischen Kunst des St. Wiesbaden 1960.

¹⁶ Festschrift Fr. Schalk. Frankfurt a. M. 1963. 34 skk. 1.; vö. a Fischer-Lexikonban olvasható «Manierismus»-címszót is: Lit. II/2. Frankfurt a. M. 1965. 353 skk. 1.

¹⁷ Untersuchungen zur lyrischen Kunst des P. Papinius Statius. Hildesheim 1965; továbbá: Eine epikureische Villa. Der altsprachl. Unterricht 11 (1968) 62 skk. 1. — P. Grimal bírálata: REG 80 (1967) 651. 1.

¹⁸ Die Vorbereitung des tac. Menschen- und Herrscherbildes in der Dichtung der früheren Kaiserzeit. Megjelent a G. Radke szerk. «Politik und lit. Kunst im Werk des Tac.» c. kötetben (Stuttgart 1971), 37 skk. 1.

¹⁹ Der röm. Manierismus. Darmstadt 1971.

²⁰ Itk. 74 (1970) 420. 1.

²¹ Előadásunk egyelőre csak kivonatossan jelent meg a konferencia aktáiban: «Tacitus — ein Manierist?» Actes de la XIIe Conf. internat. d'études class. Eirene (Bucaresti—Amsterdam 1975) 39 sk. 1.; teljes szövege az «Aufstieg und Niedergang d. röm. Welt» császárszárkori kötetében; magyarul: A római manierizmus kérdéséhez. «Manierista» volt-e Tac.? Ant. Tan. 20 (1973) 146 skk. 1. — Burck újabb bírálata: W. Schetter: Gnomon 47 (1975) 556 skk. 1.

Ergänzung»-nak szánt hozzászólásában (uo.) kifejtette, hogy amíg a manierizmus pontos meghatározása várat magára, és az alapelvekről vitáznak,²² a klasszikus-filológusok se igen népszerűsítsék «e csillogó fogalom» használatát. Ugyanitt a barokk és a manierizmus — mint „irodalmi stílusfogalmak” — egymás mellé- vagy alárendelendőségének tisztázatlanságára való tekintettel jellemző tünetként hivatkozott B. Kytzler «Manierismus in der klassischen Antike?» c. tanulmányának²³ a mi előadásunkéval egyező — kérdőjeles — címmegformálására. Kytzlernek a manierizmus kérdéséről vallott felfogását akkor még csak W. Schetter Statius-disszertációjáról írott Gnomon-recenziójából ismertük.²⁴

Kytzler kitűnő tanulmányában E. R. Curtiusnak immár «klasszikus» definícióját, amely szerint a manierizmus-megjelölés közös nevezőre hozza minden, «a klasszikussal ellentétes irodalmi irányzatot», «mögen sie vor-klassisch oder nachklassisch oder mit irgendeiner Klassik gleichzeitig sein»,²⁵ — vagyis az «antiklasszikus» jelenségek gyűjtőneve volna, szembeállította legzavarosabb követőjének spekulációival. G. R. Hocke ugyanis a klasszikus — manierista-ellentétet azonosította az ókori atticizmus és azianizmus ellentétével, ami további félreértésekre vezetett: az antik terminológia nem alkalmazható modern fogalmak adekvát jelölésére. Ugyanígy meggondolandó a manierizmus-fogalom alkalmazása is antik jelenségekre: antiklasszikus jelenségek — ha úgy tetszik: manierizmusok — voltak ugyan, de ezeket senki sem próbálta közös nevezőre hozni. Curtius nyomán Kytzler utal holmi «különös költői termékekre» (eine Reihe seltsamer poetischer Produkte . . ., in denen ausserpoetische Motive das Gedicht strukturieren), mint pl. a görög Anthologia XV. könyvében sorakozó technopaignionokra (*carmina figurata*), amelyekre a késői császárkor latin verselői — Optatianus Porphyrius, Ausonius — még rá is licitáltak szinte a modern op-art remekeire — vagy a keresztretjvényekre — emlékeztető produktumaikkal. (Az Anthologia némely egykorú termékét²⁶ Kytzler a németalföldi zeneszerzők rák-kompozícióival és a schönbergi dódekafónia szeriális szerkezeteivel érzi rokonnak.) Ezekhez járulnak még a Pindaros mesterétől a későantik Fulgentiusig nyomon követhető lipo-

²² «Solange . . . die Grundsatzdiskussion weiter geht» — utalással K. P. Lange könyvére: *Theoretiker des lit. Manierismus* (München 1968). Újabbán: R. Macchioni *Jodi: Barocco e manierismo nel gusto otto-novecentesco*. Bari 1973.

²³ *Colloquia Germ.* 1 (1967) 2–25. l.

²⁴ *Gnomon* 33 (1961) 173; vö. *Ant. Tan.* 20 (1973) 147, 14. j. Az illető germanisztikai folyóiratból a manierizmus nemzetközi irodalmának legjobb ismerője is csak egy későbbi tanulmányra hivatkozik: i. h. 446, 101. j. Kytzler viszont — *Burck* könyvéről írott recenziójában: *Gymn.* 81 (1974) 452, 5. j. — már számon tartotta kolozsvári előadásunkat.

²⁵ *Eur. Lit.*² 277. l.

²⁶ *Pl.* VI 314 — ; VII 153 ; IX 53 : *versus cancrini, reciproci, retrogradi* vagy *recurrentes*; vö. Curtius² 289. l. (*v. rapportati*). Ebben az összefüggésben kellene értelmezni *Martialis* II 86. epigrammáját is:

*Quod nec carmine glorior supino,
nec retro lego Sotaden cinaedum,
nusquam Graecula quod recantat Echo,
nec dictat mihi luculentus Attis
mollem debilitate galliambon:
non sum, Classice, tam malus poeta . . .*

A régi Farnabius-kommentár a *carmen supinum*-ot helyesen magyarázza (*potius antistropho et recurrente*; vö. Ovid., *Ep. ex P.* IV 5, 43); a betűről-betűre visszafordítható versre például a «*Roma tibi subito . . .*»-t hozza fel (Sidon. *Ap.*, *Epist.* XI 14, 4), a szavankéntire pedig Vergiliust: *Musa, mihi causas . . .*, és ugyanitt hivatkozik Hrabanus Maurus «*artificiosus an laboriosus*» költeményére: *De laudibus sanctae crucis*.

grammatikus mesterkedések, valamint a «hypertrófikus formakultusz» egyéb dokumentumai, mint pl. az akrostichon-versek. Lykoprón Alexandráját, mint a klasszikusnak a klasszikus antikvitáson belül szemlélhető ellenpólusát akár ne is említsük. Ennek a változatosságnak láttára Curtius időnkénti manierista tendenciáit még mindig szerencsésebb megfogalmazásnak mondhatjuk, mint Hocke öt «manierista korszakát», amelyek közül a klasszikus ókorhoz kettő tartoznék: «Alexandria (mintegy 350-től 150-ig) és Rómában az ezüstkori latinság (mintegy 14—138).» Kytzler semmiképpen sem ért egyet azokkal, akik a még nem vagy már nem klasszikus (vor- und nachklassisch) fogalmát, az «archaizáló», «klasszicista» stb. megjelölést, illetve az «antiklasszikusnak» felfogható jelenségeket mind a manierizmus fogalmának szivacsával (Begriffsschwamm) akarnák felitatni. Inkább maradjunk a semleges időmeghatározások mellett és beszéljünk a periklési vagy augustusi stb. kor különféle irányzatairól, áramlatairól, körmönfont elméletek — mint pl. Hocke erőltetett konstrukciói — helyett pedig *interpretáljunk*.

Kytzler annak szemléltetéséül, hogy a legismertebb technopaignionok (Anth. Pal. XV 21 : Syrinx ; 25—26 : Oltár) messze kalandozó metaforáiban, rejtvényyszerű körülírásaiban, homályos célzásaiban kitapintható «manierizmus» megítélése mennyire viszonylagos, két példát idéz. «Ki tette fel a istenek templomaira a madarak kettős királyát?» — kérdi Pindaros (O1. X 20). Bizarr, megtévesztő fogalmazás, és modern olvasó akkor sem leli benne különös gyönyörűségét, ha meg tudja fejteni a szójátékot: a görög *ἀετός* (sas) szó a templomok oromzatát is jelenti. Nekünk ez sok, a rejtvényeket kedvelő görög viszont különlegesnek érezhette a himnuszköltészet klasszikusának csavarosan ünnepélyes szavait. A másik hely (Stat., Theb. X 841—) azért tanulságos, mert jól mutatja, hogy egy merész költői perifrázist az összefüggések ismerete és kellő filológusi felvértezetség híján könnyű félreérteni (*innumerosque gradus, gemina latus arbore clusus, aerium sibi portat iter, a Zeusszal dacoló Kapaneus várívó elszántságáról*), és manierista «visszaélésnek» minősíteni. Még tanulságosabb a statiusi Somnus-költevény (Silv. V 4) gondos értelmezése, amelyből kiderül, hogy a H. Friedrichtól észlelt «manierista» elemek önmagukban egyáltalán nem antiklasszikus stílusesszéközök, és manierista jellegűvé csak túlzott adagolásban válnának. Statius valójában klasszicista alkat, — Vergilius tisztelője, az aranykori teljesítmények utazója, — akinek stílusát «már nem klasszikus», de azért nem is «antiklasszikus» korának jelleményei és törekvései határozták meg.

Kolozsvári előadásunkban mi is interpretáltunk, és ahhoz, hogy most továbbléphessünk, megint csak további interpretációk látszanak szükségesnek. Így gondoltunk egy *klasszikus* horatiusi óda, az «*O nata mecum consule Manlio . . .*» (III 21) bizonyos összefüggéseinek felidézésére. Tudjuk, milyen fontos szerep jutott a *pia testa*-hoz intézett himnuszparódia stíluselmzésének Ed. Norden egyik főművében, az «Agnostos Theos» formatörténeti vizsgálódásaiban.²⁷ Ódakommentárunkban éppen csak felvillantottuk a tréfásan ünnepélyeskedő vagy nagyon is komolyan tréfáló Horatius költeményének utókorát; be kellett érniünk Csokonai «Csikóbőrös kulacsának» említésével. Pedig a horatiusi Bacchus-*aretalogia* későbbi rokonságának alkalmi felvázolása szűkebb témánk szempontjából sem érdektelen. Nordentől²⁸ megtanul-

²⁷ Agnostos Theos. Untersuchungen zur Formengeschichte religiöser Rede. Leipzig—Berlin 1912 (Nachdruck 1923). 143 skk. 1.

²⁸ *Ibid.*, 161. 1.

hattuk, hogy Horatius a maga paródiájában a kultikus görög istenmegszólításokat (*ἐπικλήσεις*) vonultatja fel latin körülírások formájában: *ζηλοδοτήρ* ~ *seu rixas geris*; *γηθόσυνος*, *γελόων* ~ *seu iocos geris*; *ἠξιμόνος* ~ *tu arcana consilia retegis*; *λαδικήδης*, *λωσιμέριμος* ~ *tu spem reducis mentibus anxiiis*; *ὄργιλος*, *ὄβριμόθνος* ~ *viris et addis cornua pauperi*. A szóbanforgó késői Dionysos-himnusz (Anth. Pal. IX 524; Orph. p. 284 Ábel) különlegessége miatt tartják számon:²⁹ 26 hexameterből áll; a bevezető *prooimion* és a záró *epithymnion* közti 24 hexameter mindegyikében négy-négy (összesen 96) istenmegszólítás sorakozik alfabétikus rendben:

*ἄβροκόμη, ἀγροῖκον, αἰοίδιμον, ἀγλαόμορφον,
Βοιωτόν, βρόμιον, βακχεύτορα, βοτροχαίτην . . .*

akárcsak egy Dieterichtől idézett varázspapíruszon (v. 1363 sq. Wess.): *ἀνεμαφέτας, βυθοκλόρους, γαληνοβάτας* . . . Rövidebben foglalta latin és görög versekbe az isten neveit Ausonius (p. 330—P.), és nem tartotta meg az abc-sorrendet az orphikus himnusz rövidített francia parafrázisában Ronsard sem (Hynne de Bacchus à J. Brinon, 1555). Ronsard nyomán és az eredeti ismeretében foglalta «nederduytsch» versekbe Dionysos neveit Nic. Heinsius, majd 1621-ben M. Opitz németül és végképp élvezhetetlenül:

. . . O Dithyrambe gross, vom Vater auch geböhren,
Nicht von der Mutter nur; o stifter auserkohren
Der lust und fröligkeit: ernehret in der flut,
Fraw, Jüngling, Gott und stier, gekommen auss der glut . . .

De a kor latin poétái — a manierista korízlésnek megfelelően — az eredeti minden «finomságát» híven igyekeztek utánozni.³⁰

Bacchus misztériumai nem kerültek el a nagyívó Gargantua és Pantagruel írójának figyelmét sem. Bacchus papnő (V 44) egy *ἐπιλήγιος*-t énekeltet el a *πανοῦργος* Panurge-zsel, hogy az «isteni butéliától» (la dive Bouteille) megtudja az üdvözítő igét: «O Bouteille, pleine toute des mistères . . ., ne différez et le mot profères auquel pend mon cuer! . . .» — és így tovább, amíg el nem hangzik az ige: «*Trinch!*» Rabelais leleményét számunkra az teszi még érdekesebbé, hogy az eredetileg folyamatosan írott, ill. szedett, bár az ünnepélyességhez méltóan rímekkel díszített himnusz az 1565. évi kiadástól kezdve *butélia* alakjában nyomatták. Ehhez csak annyit, hogy a hellénisztikus alakversek (*τεχνοπαιγνια*) újkori felelevenítésére már korábban is történtek ugyan kísérletek, — így pl. Mellin de Saint-Gelais (1481—1558) egy versét *szárnyakhoz* hasonlóra formálta,³¹ — de ennek a «műeljárásnak» mintegy kanonizálása csak 1561-ben történt meg, amikor Scaliger «Poetice»-jában a költői szerkesztésmód (*compositionis modus*) lehetőségei között külön fejezetet (II 25) szentelt a «különböző (hosszúságú) verssorok összekapcsolásának» (*versuum diversorum copulatio*), és fejtegetéseit Simias nyomán egy «fülemüle-» és egy «hattyútojást» utánzó görög tipografizálási produkcióval szemléltette.

A Scaliger-név tekintélyével márkázott divattermékek áradatából akárhány további butéliát, poharat, serleget stb. — vagy oltárt, keresztet, koszo-

²⁹ Vö. A. Dieterich: ABC-Denkmäler. Rhein. Mus. 56 (1901) 94.1. Fr. Dornseiff: Das Alphabet in Mystik und Magie, Leipzig—Berlin 1925, 145 skk, 1.

³⁰ Vö. M. Rubensohn: i. m., 122 sk. 1.

³¹ Curtius, i. m., 288. l.

rút, lángoszlopot, piramist stb.³² — ismertethetnénk, de az alkalmi keresztmetszet lezárásául inkább csak röviden utaljunk a *pia testa*-t ünneplő horatiusi óda késői és közvetett utódára, a csikóbőrös kulaeshoz intézett «Szerelemdakra», Csokonai költészetének erre a «manierista előiskolából» kinőtt, a maga nemében klasszikus versére.³³ Nem volna itt értelme az alapötletet adó Chr. E. Kleist «Liebeslied an die Weinflasche»-jával való egybevetésnek, — elvégezték azt az illetékesek,³⁴ — úgyis látjuk: Horatiushoz és az antik himnuszköltészethez képest tökéletesen megváltozott a környezet, az eszmei mondanivaló, költői kelléktár, de minden megint a *helyén* van, mint Horatiusnál volt; az eszközök adekvát módon szolgálják a gondolatokat, *funkciójuk* van. Ennek az eszmei-formai egyensúlynak a *hiányát* szemléltesse utolsó példánk. Amikor Debrecenben a «Szerelemdall» minden manierista sallangtól és salaktól mentesen született meg, Fábchich József, a «zörgős lantú» győri pap (Kazinczy) Pindarost fordított (1804), még pedig úgy, hogy a VII. olympiai óda elejét — *Φιάλαν . . . ἐνδον ἀμπέλον καχλάζοισαν δρόσῳ . . .* — kávé «finzsia formára öntötte», hogy ezzel köszöntse nyúli plébános barátját.³⁵

Nem tekintjük feladatunknak elismételni vagy éppen tovább duzzasztani mindazt, amit Curtius,³⁶ Hocke³⁷ vagy Kytzler³⁸ „formális manierizmusok” címen felsorolt. Két ilyen *lehetőség* azonban az előbbi keresztmetszetről is nyilvánvalóvá vált. Értjük be ezek vizsgálatával.

Az egyik az *akrostichon*, vagyis a verssorok (-szakok) kezdőbetűivel való ügyeskedés, amelynek eredménye az így kiemelt szó, név vagy mondat.³⁹ Célja többféle lehet: szolgálhatja (vallásos szövegekben) a különleges hatást (vö. a Sibylla-jóslatok ismert kettős akrostichonjával: VIII 217—); védheti az illető írásmű szerzőségét vagy csorbíthatatlanságát (vö. pl. Cic., *De div.* II 54, 111 *in quibusdam Ennians: Q. Ennius fecit*; híres a Hérakleidés Pontikos

³² Vö. *M. Rubensohn*, 158 skk. l.; a francia technopaignionokról: *A. Canel*, *Recherches sur les jeux d'esprit*, II. (Paris 1867) 81 skk. l.; *K. Borinski*: *Poetik der Renaissance*. Berlin 1886. 42 sk. l. és *passim*; *M. Zobel v. Zabeltitz*: *Über Figurengedichte*. Gutenberg-Festschrift. Mainz 1925. 182 skk., és: *Figurengedichte*. Zeitschr. f. Bücherfreunde 18 (1926) 21 skk. l.

³³ Vö. *Julow V.*: Csokonai klasszicizmusa és manierizmusa. *Alföld* 1973/nov., 84. l. — Itt említhetnők az egészen más jellegű, de nem kevésbé klasszikus Goethe-«utánzatot», Faust butélia-invokálását is (a Faust kezdőjelenetéből):

Ich grüsse dich, du einzige Phiole,
Die ich mit Andacht nun herunterhole!
In dir verehr' ich Menschenwitz und Kunst.
Du Inbegriff der holden Schlummersäfte,
Du Auszug aller tödlich feinen Kräfte,
Erweise deinem Meister deine Gunst!
Ich sehe dich, es wird der Schmerz gelindert,
Ich fasse dich, das Streben wird gemindert . . .
Nun komm herab, krystall'ne reine Schale! . . .

A fordulatok kifejezetten Horatiusra utalnak, pl. «*komm herab*» — *descende* (v. 7). *Ed. Stemplinger* (Das Fortleben der hor. Lyrik seit der Renaissance. Leipzig 1906. 350. l.) az «*O nata mecum . . .*» utókorából ezt az egy költői imitációt emelte ki.

³⁴ *Julow V.* id. tanulmányán kívül: *Sinkó E.*: Cs. életműve. *Újvidék* 1965, 276 sk. l.; *Görömbei A.*: *Alföld* 1973/nov., 132. l.

³⁵ *Fábchich* végképp idejétmúlt «manirjára» *Módi Mihálynak Vértesy Dezső* bukolikus-fordításaihoz fűzött jegyzete (II. köt. 142) hívta fel a figyelmemet.

³⁶ I. m., 286 skk. l.

³⁷ *Manierismus in der Lit.* 18 skk. l.

³⁸ I. h., 9 skk. l.

³⁹ Vö. *A. Kurfess—Th. Klauser*: *RAC «Akrostichis»* 235 skk. h.; *J. Werner*: *Kl. Pauly* I 222 sk. h. (irodalommal).

rovására faragott akrostichonos anekdota : Diog. L. V 92— ; a legrégebb ilyen példa Kallimachos korából való) ; szolgálhat mnemotechnikai célokat (vö. Aug., *Retract.* I 20), de lehet merő játszadozás is, különösen ha az akrostichon *tele-*, vagy még *mesostichon*-okkal is párosul. A Plautus-kéziratok egyik ágában hagyományozott akrostichonos argumentumok keletkezési ideje tisztázatlan.⁴⁰ Walter Schmid⁴¹ a történetíró Sisennára gondolva teszi Sulla korára. A Catullus-szövegben sejtett kryptogrammok jórészt bizonyíthatatlanok ; igazá van Schmidnek annyiban, hogy a hellénisztikus költőknél az efféle betűjátékok (Buchstabenspiele) valóban nem lehettek ritkák.

Az ABC-akrostichonok hihetőleg a titkos vallási iratokból eredeztetendők.⁴² Nem misztika, hanem játszadozás viszont pl. az ausoniusi technopaigionok közt olvasható latin-görög betűnévsor (p. 166 P.), amelyben a betűk a 27 hexameter *végén* sorakoznak. Az a mesterkedés, amelyet az orphikus Dionysos-himnuszban láthattunk, a keresztény liturgiában is korán feltűnik : már Methodiosnál (megh. 311),⁴³ majd a nazianzosi Grégoriosnál megfigyelhető, és a bizánci udvar szertartásaiban is tovább él.⁴⁴ Nyugaton ugyanígy : példaként csak Sedulius himnuszára hivatkozunk, amely Krisztus életét énekl meg négysoros iambikus strófákban úgy, hogy a versszakok kezdőbetűi az ABC sorrendjében haladnak :

*A solis ortus cardine . . .
Zelum draconis invidi . . .*

Dieterich ezzel kapcsolatban⁴⁵ az akkor (1901) is énekelt «*Allein auf Gott setz dein Vertrauen . . .*» kezdetű, XVI. század végi egyházi éneket említi, amely ugyanígy megy a *Z*-tel kezdődő 24. versszakig.

Vég nélkül folytathatnók a sivár anyag (*inertis otii inutilia opuscula* : Aus. p. 156 P.) ismertetését a Constantinus korabeli P. Optatianus Porfyriustól az ő nyomdokaiba lépő középkori virtuózokon (pl. Abbo fleury-i apáton vagy a tegernseei Froumundon)⁴⁶ át a manierizmus hasonló csúcsteljesítményeiig. Ez is hozzátartozott a korizlés megnyilvánulásaihoz. E. Vogt⁴⁷ sok egyéb

⁴⁰ Schanz—Hosius : *Gesch. der röm. Lit.* I⁴ München 1927. 83. és 326. l. Vö. *Ed Norden* : *Agn. Th.* 377. sk. 1.

⁴¹ Catullus-könyvében : *Ansichten und Durchblicke.* Göppingen 1974, 5. l. Vö. *E. Castorina* : *Questioni neoteriche.* Firenze 1968, *passim*.

⁴² Vö. *A. Dieterich* : *Abraxas*, 165, 2. j. ; *ABC-Denk.* 94. 1. ; *Fr. Dornseiff*, *Das Alphabet in Mystik und Magie.* 145 skk. 1.

⁴³ Vö. *M. Pellegrino* : *L'inno del Simposio di S. Metodjo.* Torino 1958.

⁴⁴ *A. Dieterich* : *ABC-Denk.* 94. 1.

⁴⁵ Uo., 95. l. — Beda Edilthryd-himnusának distichonjai is (*Hist. eccl.* IV 20) A-tól Z-ig haladnak ; ezen belül a hexameter-kezdetek ismétlődnek a pentameterek végén, sőt befejezésül még az AMEN-t is hasonlóan szerkesztett distichonok mondják rá.

⁴⁶ Vö. *M. Manitius* : *Gesch. der lat. Lit. des MA-s*, II (München 1923) 521. és 671. l. : Abbo egyik verselményében a *Summe sacer, te summa salus tueatur amicis* hexameter díszileg nemcsak a sorok elején és végén, hanem kétszeres mesostichon formájában is ; Froumund 5. költeményében a *sollertes et constantes et maxime cunctos* sort az akroés teletichonokon kívül a középső betűk is háromszorosan (!) adják ki, a 36. költemény pedig nemcsak *közbeszótt* görög szavakkal, hanem még egy teljes görög hexameterrel is «ékes». Ami aztán az ilyen «költemények» költőiségét, sőt értelmét illeti, idézzük *Dieterich* megállapítását a közismert *sator arepo . . .*-formuláról (*ABC-Denk.* 92) : «*In einem so komplizierten Zeichenspiel einen Sinn zu erwarten, heisst zu viel verlangen.*» (*G. R. Hocke* mégis «lefordította», i. m. 24. l.) Ld. még *H. Hofmann* : *Zum rotasopera-Quadrat von Aquincum.* *Zeitschr. f. Papyrologie u. Epigr.* 13 (1974) 79 skk. 1.

⁴⁷ *Das Akrostichon in der griech. Lit. Antike und Abendland* 13 (1967) 80. l.

között Sir John Davies huszonhat Astraea-himnuszát említi (1599-ből), amelyek úgy vannak megszerkesztve, hogy az akrostichonokból *late splendeat* az ünnepelt neve: *Elisabetha Regina*. De mi már csak Szenczi Molnár Albert *Analecta aenigmatica*-jának (1608) és *Lusus poetici* c., *ad usum studiosae iuventutis* szánt gyűjteményének (1614) e nemű verseire utalunk (*Cubus*, a G. Remnek ajánlott *OMNIA*, stb.). Jegyezzük meg közbevetőleg, hogy e versmutatványok «*(i)dyllion*»-ként való megjelölése, amely alapos félreértésekre adott alkalmat,⁴⁸ világosan Ausonius XVI. századi felkapottságára, valóságos Ausonius-kultuszra utal: a régi kiadásokban ugyanis nemcsak az ausoniusi *logodaedalia* (p. 167; 236 P.) termékei szerepelnek „*edyllium*”-ok gyanánt, hanem költeményeinek egy egész csoportja is, köztük a *Cupido cruci affixus* (VI.), a Bissula-ciklus (VII.) és nem utolsósorban a catullusi nászdal (c. LXI) Vergilius-félsorok összetoldozásával «tovább fejlesztő» *Cento nuptialis* (XIII). (Így válik érthetővé Rimay János Balassi-előszavának különös galériája, ahol a *szerелеm* szépitő *minium*-jának a költészetben bocsánatos, sőt kívánatos voltával kapcsolatban az «első időbeli elmék» — Plautus, Terentius, Ovidius, Catullus . . . — előtt sorolja fel mesterének «ez argumentomon munkálgató» mintaképeit: *Ausoniu*st, Dantest, Petrarchát, Bocatius, Eneas Silvius. Ausoniusnak a frivol Centóhoz írott magyarázkodása a Balassi-apológiának *el nem hanyagolható* forrása.) Az ausoniusi szöveghagyományban megfigyelhető ciklusmegjelölést (*Edyllia*) a görög bukolikusok «Textgeschichte»-jének császárkori mozzanatai magyarázzák: a bukolikus corpusba kebelezett technopaignionok is *edyllion*-nak számítottak.⁴⁹

Az akro-, tele- és mesostichonokkal való játék vizsgálata az eddigiekben is elválaszthatatlannak mutatkozott a *másik* «formális manierizmustól», amelynek áttekintését ígértük. Volt már szó a tojás- vagy serleg- stb. alakúra formált paignionokról, *carmen figuratum*okról. Főlöszleges volna részletesebben foglalkoznunk a bukolikus corpusban vagy az Anthológiában található — általánosan ismert — alakversekkel; közép- és újkori továbbélésük bemutatását sem érezzük feladatunknak. Ma is nélkülözhetetlen C. Haeblerin régi diszsertációja: *De figuratis carminibus Graecis* (Hannover 1886, majd 2. kiadásban 1887), amelynek nem utolsó érdeme, hogy a legkorábbi Theokritos-kiadások alapos feldolgozásával egyben a görög alakversek megismerésének folyamatát, a manierista hóbort tápláló csatornáit is felfedte.

A sokáig — mondhatni máig — tartó divat hódításainak és változatainak nyomokövetésénél érdemlegesebbnek ígérkezik az *eredet* és a *rokonság* kérdése. A rhodosi Simias Bárd-, Szárny- és Tojás-paignionja, valamint a theokritosi corpusban olvasható *Syrinx* a III. század első évtizedeibe vezet

⁴⁸ A Szenczi Molnár-kutatóktól méltatlanul (és érthetetlenül) elhanyagolt *Lusus poetici* «játszadózásaira» és «*edyllium*»jaira akkor figyeltem fel, amikor *A. Thierfelder* «Philogelos»-cikke 1968-ban, a PWRE XI. pótkötetében (1062 skk. h.) megjelent. (L. uo. 373 skk. h.: «Corn. Tacitus».) A debreceni Ref. Kollégium nagykönyvtárában rendelkezésre álló könyvritkaság, amelyet nálunk *Décsi Lajos* óta autopsziából senki sem ismert, a Hieroklés-féle facetiák azonosítása után sorra fedte fel titkait; Szenczi Molnár A. pedig még Horatius-interpretációimban is segített, vö. *Ant. Tan.* 21 (1974) 231, 31. j.

⁴⁹ Vö. *U. v. Wilamowitz-Moellendorf*: *Textgesch. der griech. Bukoliker*. Berlin 1906. 129 skk. I. (és *passim*); *Christ-Schmid-Stählin*: *Gesch. der griech. Lit.* II 1.⁶ München 1920. 184, 9. j.; *E. Bickel*: *Genus, eidos und edyllion in der Bedeutung «Einzelied» und «Gedicht»*. *Glotta* 19 (1941) 19 skk. I. — Ausonius mint a neoterikus hagyományok őrzője és folytatója: *J. K. Wagner*: *Quaestiones neot. imprimis ad Aus. pertinentes*. *Diss.* Leipzig 1907; vö. *Schanz-Hosius*: *Gesch. der röm. Lit.* IV 1.² München 1914. 42 sk.; ld. újabban *E. Castorina*: i. m., 295 skk. I.

vissza bennünket, ezeknél korábbi próbálkozásokról nincsen tudomásunk.⁵⁰ Curtius⁵¹ nem említi a neóterikus Laevius *Erotopaegnia*-ját, melynek záródarabja (Charis. GL I 288, 5 K.) a *Pterygion Phoenicis* — tehát világosan Simiasra utaló «játék» — volt; csak Optatianus Porphyrius Constantinus-kori mesterkedéseire, ezek későbbi utánczóik közül Alcuin és Hrabanus Maurus⁵² hasonló produkcióira, majd a XVI. századi «hellénizmust» reprezentáló Mellin de Saint-Gelais szárny-versére utal. Megemlíti viszont, hogy a perzsa költészetben is vannak ilyenféle, ágas-bogas fákat, napernyőt, miegyebet ábrázoló alakversek,⁵³ majd magyarázat helyett felteszi a kérdést: «*Hellenistisches Erbe?*»

Mi más úton jutottunk el idáig, és más eredményre jutottunk. Klaniczay Tibor «Manierizmus»-könyvének bevezető tanulmányában (108. l.) egyebek közt ismerteti George Puttenham «Angol ars poetica-ját» (*Arte of English Poesie*, 1589), amelyben a szerző — egy világlátott olasztól kapott felvilágosítás alapján — Nyugaton is népszerűsíteni igyekezett «a nagy kínai császárok és tatár hercegek» udvarában divatos költői leleményt: a mértani alakzatokba komponált verseket, «a manierizmus e szélsőséges megnyilvánulásait» (Klaniczay T.). A szemelvényekben meg is csodálhatunk egy ilyen rombusz- és egy rombold-költeményt (236—), amellyel egy Kermesine nevű hölgy a harcokból megtérő Temirt (Timur) fogadta, ill. amellyel Timur «legádázabb ellenének, kínjai legedesebbjének, hódításai legfényesebbjének» válaszolt.⁵⁴

További meglepetésekkel szolgált Fr. Rückert és W. Pertsch perzsa nyelv- és költésztani összefoglalása.⁵⁵ Ha a modern olvasó beleszédül⁵⁶ Optatianus Porphyrius «esoterische Kombinationskunst»-jába (hogy Hocke második könyvének alcímét idézzük), akkor ne is próbálkozzék a perzsa poétika «tengerével», «folyóival», «hajóival» és «horgonyaival». A «teljes megforgatás» pl. megköveteli (114), hogy a vers betűit akár előlről, akár hátulról lehessen olvasni (vö.: *Roma tibi subito motibus ibit amor*); az egyik vers kezdőszavával (vagy legalább is rokon szóval) végződik a másik (119; vö. pl. Ausonius *recurrens* verseivel, p. 156— P.: *Res hominum . . . est iocus et nihili res*);⁵⁷ a versek kezdő- (vagy középső) betűiből név, Korán-idézet vagy így leplezett (ill. kie-

⁵⁰ Vö. *Wilamowitz*: *Textgesch.* 243 skk. l.; *Christ—Schmid—Stählin*: i. m. 124 skk. l.; *P. Maas*: RE «*Technopaignia*» 103 sk. h.

⁵¹ I. m., 288. l.

⁵² Vö. *M. Manitius*: i. m., I. München 1911. 295 sk. l.

⁵³ Vö. *P. Horn*: *Gesch. der pers. Lit.* Leipzig 1901. 54. l.

⁵⁴ Puttenham példáit idézi *M. Zobel v. Zabeltütz* is említett értekezésében (I. a 32. jegyzetet).

⁵⁵ *Grammatik, Poetik und Rhetorik der Perser. Nach dem VII. Bande des Heft Kolzum dargest. v. Fr. R., neu hrsg. v. W. P. Gotha 1874.* — Ezeket a csak egészen szűk körű (sznob) elit számára követhető bűvészkedéseket a Timuridák korának társadalomtörténeti összefüggéseibe ágyazva ismertette *J. E. Bertelsz* Navoi-monográfiájában (Moszkva—Leningrad 1948, 41 skk. l.). Itt (43. l.) közöl pl. egy vízszintesen is, függőlegesen is olvasható négyezőtet, a sokat idézett játékos distichon (Carm. epigr. 1499), és a túlhajtott formai játszadózások közepette a tartalom teljes felszámolását «az irodalom öngyilkosságának» minősíti.

⁵⁶ Vö. *Kytzler*: i. h., 10 sk. l.; részletesen tárgyalja mindezt *E. Castorina*: i. m., 275 skk. l.

⁵⁷ Hasonló Ausonius *versus rhopalicus*-okban írott consuli imája (p. 19 P.), amelynek kezdőverse (*Spes, deus, aeternae stationis conciliator*) tér vissza az utolsóban is, de még közelebbi «rokon» a sokat idézett játékos distichon (Carm. epigr. 1499):

*Balnea, vina, Venus corrumpunt corpora nostra,
sed vitam faciunt balnea, vina, Venus.*

Vö. még pl. a *Martialis* IX 98. epigrammájában ugyanígy ismétlődő hexameterkezdetekkel, ill. pentametervégződésekkel: *rumpitur invidia . . . rumpitur invidia.*

melt) kérés kerekedik (144—); egy *qasida* két *beit*-jéből művészi harmadik áll össze, stb. A «négyrészesnek» (Geviertes: 161) nevezett figurában négy *beit* vagy *misra* úgy van elrendezve, hogy a négy-négy mezőben elhelyezett szó-csoportokat ne csak vízszintesen, hanem függőlegesen is lehessen olvasni, mint pl.:

Aus schwarzem Duft	hundert Flechten	trägt es	das Liebchen
hundert Flechten	um die Wange	glänzend	wie der Mond
trägt es	glänzend	silberbusig	Lippe wie Zucker
das Liebchen	wie der Mond	Lippe wie Zucker	Herz wie Stein.

Ugyanez szerkeszthető azonban nyolc-nyolc tagból is (163). Még szédületesebb pl. az a *qasida*, amelynek 64 *beit*-je a sakktábla kockáinak felel meg és lóugrás szerint olvasandó (151—), vagy két egymást keresztező háromszög, amelynek belső oldalain futnak végig a versek, de úgy, hogy a hat belső metszésponton mindenütt az utolsó (*hē*) betű álljon (152). A Curtiustól említett fa-vers sem olyan egyszerű (154): bonyolult rendszer szerint kell olvasni a sorokat hol végig a törzsön, hol az ágakra elkanyarodva; az ágak jobbra virág-, balra madárnevekben végződnek; mindez természetesen szigorú mértékben és rímekkel.

Vannak aztán „tarka” versek is: egy *beit* arabul, egy perzsául, vagy felváltva több is, egészen tízig (184); vö. megint Ausonius játszadozásaival, pl. Sapphó-distichonjával (p. 331 P.):

Lesbia Pieriis Sappho soror addita Musis,
εἰμ' ἐνάτη λυρικῶν, Ἀωνίδων δεκάτη, —

hogy a Paulushoz írott VIII. levél játékos kétnyelvűségét (p. 232— P.) ne is említsük. Csak a verses levél zárósorait (44—) idézzük:

Dum res et aetas et sororum
νήματα πορφύρεα πλέκῃται.

De ugyanígy megtaláljuk a görögből már ismert lipogrammatikus mesterkedést (163: Weglassung, Vermeidung): pl. Firdausi a Sahnamében került a nyolc arabra jellemző betűt. Nehezen tudjuk elképzelni, milyen *beit* lehet az, amelyet mindössze két betűből szerkesztettek (164).

De ha valaki mindezt keveslené, vessen egy pillantást arra az oszmán-török szerelmes versre (*gazal*), amelyet szerzője, Sahin-girai, Dzsingisz kán kései leszármazottja, a XVIII. század elején egy tizenháromszirmú virág formájára szerkesztett.⁵⁸ Hihetetlen bonyolultsága miatt leírásától és elemzésétől bizvást eltekinthetünk; elhisszük a különben nem mindenben szavahihető Hammer-Purgstallnak, hogy a fejedelmi költő verse nem annyira költői, mint inkább csak cifra.⁵⁹

Külön kitérést érdemelne a *költői datálás*. Horatius ódáiból nem rí ki a «prózai» időmeghatározás: *consule Tullo, Planco, Manlio*, a *sermo*-stílusba

⁵⁸ Közölte J. v. Hammer-Purgstall «Gesch. der Chane der Krim unter osmanischer Herrschaft» c. könyvének (Wien 1856) függelékében; rövidebben: J. W. Redhouse: A Turkish Circle Ode by Shahin-Ghiray, Khan of the Crimea. JRAS 18 (1861) 400 skk. l.

⁵⁹ «Das Gasel zeichnet sich keineswegs durch poetisches Verdienst aus, sondern nur als die Veranlassung einer unglaublich gessmacklosen Schnörkelei» (242); «eine unglaubliche Künstelei, welche beweist, dass schon zu Anfang des XVIII. Jh. die Schriftsteller bei den Osmanen die äusserste Stufe der Schwierigkeit und des schlechten Geschmackes erreicht hatte» (254).

pedig kiváltképpen beleillik a tréfásan komplikált levél- és könyvzárás (I 20, 22—):

*me quater undenos sciat inplevisse Decembris,
conlegam Lepidum quo duxit Lollius anno.*

Ismerjük viszont pl. a Nero-korabeli Leónidasnak az *isopséphiával* mesterkedő verseit (Anth. Pal. VI 321—, vö. XI 334; Gell., N. A. XIV 6, 4), amelyek betűinek számértéke összeadva ugyanannyi; *chronostichon*-nal pedig — mint megfelelően kiválasztott héber bibliai idézettel — az évszámot is meg lehetett adni.⁶⁰ A manieristáknak ez is kapóra jött; pl. Nic. Nomesseius «*Parnassus bicollis*» c. költői segédletének (1640; korábbi kiadásban: Parnasso officina poetica) függelékében, ahol J. Dousa «klasszikus» Echo-verselményét is olvashatjuk, külön traktátust találunk (52—) «*de Nonis, Idibus ac Calendis, in eorum potissimum gratiam, qui volent componere carmina chronographica sive numeralia*». Hasonló módon szőtték bele verseikbe a perzsa költők is pl. Timur születésének, trónraléptének és halálának dátumát.⁶¹

Most már csak két adalék: Curtius⁶² a formai manierizmusokról szóló fejtegetéseinek rekapitulációjában hivatkozik V. Pisanira, aki⁶³ a legtöbb manierista jelenség *ó-ind* megfelelőit is ki tudta mutatni; a nápolyi Régészeti Akadémia értesítőjének 1969. évfolyamában pedig E. Flores és G. Polara⁶⁴ a «latin *Versspielerei*» — közelebről Optatianus Porfyrius zárókölteményének (c. 25: *Ardua componunt felices carmina Musae*) — strukturális elemzése során nemcsak a Karoling-kor analóg «zárt társadalmának» (società con struttura chiusa) költői termékeiként magyarázott „azonos jelenségeket”, hanem ugyanazt fedezték fel Kínában is.

«*Hellenistisches Erbe?*» — ismételjük meg Curtius kérdését. Az, csak éppen fordítva, mint ahogy Curtius gondolta: a hellénizmus folyamatában a görögség korántsem csak *adó* fél volt, hanem sok — rengeteg! — mindent *kapott* is a Kelettől. Csak a most vizsgált szektorokon belül gondoljunk az akrostichon bizonyíthatóan keleti eredetére⁶⁵ és a paignionok perzsa stb. pár-

⁶⁰ Vö. M. Rubensohn: i. m., 157. l.

⁶¹ Rückert—Pertsch, 223 skk. l.; Bertelsz: i. m., 43. l.

⁶² 2. kiad., 295, 2. j.

⁶³ Curtius könyvének recenziójában: Paideia 5 (1950) 261 skk. l.; további irodalom a 261, 10. jegyzetben.

⁶⁴ Specimina di analisi applicate a strutture di *Versspielerei* latina. Rendiconti dell'Accad. di Arch., Lett. e Belle Arti di Napoli 44 (1969) 1—26. l. — A Karoling-kor ízlését (reminiscenciáit) felidéző képzőművészeti «manírok» közül említést érdemel itt Cicero *Aratea*-fordításának az a IX. sz. kézírata [Cod. Harl. 647, fol. (10°)], amelyben az Eridanus-csillagkép ábrázolásán a szakállas folyóisten törzsét a szöveghez [145-166. s.] frott jegyzetek töltik ki; ld. M. Fuhrmann, Röm. Literatur. Frankfurt a. M. 1974, 149. l.

⁶⁵ Vö. A. Kurfess—Th. Klauser: RAC «Akrostichis» 235 («die Wort. wurde zuerst in babylonischen Gebeten angewendet»); 236: szír akrostichonok; 237 («die alphabetische A. stammt ebenfalls aus dem Orient»); a korábbi irodalomból: A. Dieterich: ABC-Denk. 95. l.; H. Leclercq, DAC I 1, 356 skk. h. Vö. O. Eissfeldt: Ein Beleg für die Buchstabenfolge. FuF 26 (1950) 217 skk. l., újabb változatában: Das Alphabet. (Weg der Forschung, 88.) Darmstadt 1968, 225. l. (bibliai példákkal). Rendkívül tanulságosak Komoróczy Géza megjegyzései az i. e. 2. évezred utolsó harmadára tehető *akkád* akrostichonokról (Világirod. Lex. I 130): «Játékos jellegük csak a szem, de nem a fül számára érvényesül» stb. Kákósy László hívta fel figyelmemet a keresztretjtvény elve szerint írott újbírodalmi Mut-himnuszra, l. H. M. Stewart: A crossword hymn to Mut. Journ. of Egypt. Arch. 57 (1971) 87 skk. l. Az egyiptomi szerző dicsekvése (88: «... As to this writing, it is to be read three times. Never was its like seen before; never was it heard since the time of the god...») kísértetiesen emlékeztet akár Optatianus Porfyrius stb., akár az említett keleti költő-bűvészek hangzatos kijelentéseire. — További egyiptomi és keleti példák: J. J. Clère: Chronique d'Égypte 25 (1950) 57, 1. j.

huzamaira; gondoljunk Nordennek «az emelkedett beszéd egy bizonyos ősrégi típusát» nyomozó fejtegetéseire és ezekből levont vallástörténeti következtetéseire (Agn. Th. 220: a Babilon — zsidóság — gnósis — evangélium «vonalat» — *mit Ausläufer im Islam*) — bizonyítottak tekinthetjük); de folytathatók pl. a keleti címek szíriai, egyiptomi, majd római meghonosodásával,⁶⁶ a volgai Osiris-mítosszal,⁶⁷ vagy Julow Viktor felfedezésével: a Ludas Matymotívum nippuri eredetével;⁶⁸ az asszír álmoskönyvnek⁶⁹ Artemidóros Oneirokritikáján keresztül Krúdy Gyuláig követhető továbbélésével, vagy pl. Szemerényi Oszvald legutóbbi tanulmányával, amelyben a *ταραψοδία* szó (sót műfaj!) anatóliai eredetét valószínűsítette.⁷⁰

Epilógusként legyen szabad megtoldanom a *nem létező* antik manierizmusról előadottakat egy további — végső soron ide is illő — feltevessel. Xerxés alakjával, «hírének történetével» már több dolgozatomban foglalkoztam,⁷¹ legutóbb egészen váratlan összefüggésben: Forgách Ferenc történeti művének Szolimán — Szelim-ellentétével kapcsolatban.⁷² Itt a világhódító Szolimán méltatlan utóda kötelességszerűen folytatná apja hódításait, de Lepantónál közbeszól a történelem, és az Indiába vezető, rövidebb szárazföldi út megszerzésére irányuló erőfeszítése is kudarcba fullad: a moszkvai fejedelem a krími tatárokkal összefogva megakadályozza a Volga és Don közt tervezett csatornaépítést. Tudjuk, hogy az utókor *negatív* Xerxés-képének kialakulásában mily nagy szerepe volt a *hybris* elítélésének, amellyel Xerxés — keleti kényúrként — a természet rendjét is fel akarta forgatni: megkorbácsolta a tengert, bilincseket veretett volna rá, hidat mindenestre veretett a Helléspontos fölött, — és ugyancsak elítélendő módon csatornát vágatott a Chalkidiké-félsziget keleti földnyelvén, hogy az Athós-fokot hajóhadával megkerülje. A görögök a természetnek ilyen erőszakos megváltoztatását a világrend elleni, prométheusi merényletnek érezték. Horatius a Vergilius-propemptikonban (C. I 3) éppen csak a xerxési *hybrist* nem említi; ismeretesek viszont pl. azok a szakrális jogi bonyodalmak, amelyek a Tiberis és a Clanis medrének tervezett megváltoztatása miatt Tiberius alatt támadtak (Tac., Ann. I 79). Ez azonban *Nyugat*; a Kelet bizonyos társadalmában csatornaépítés nélkül nem lett volna és ma sem volna élet. Az ó- és középkori Kelet kutatói lehetnének hivatva arra, hogy a lagasi Urnanše csatornaépítését megörökítő felirattól⁷³ kezdve a keleti uralkodóknak ezt a *kötelességét* és dicsekvésük tárgyát Xerxésig, majd tovább nyomozzák és dokumentálják. Sejtésünket, hogy ennek az ókori keleti «uralkodói kódexnek» bizonyos előírásai az Iszlám országaiban is tovább éltek, — mint nem szakértő — most csak egyetlen adattal tudom

⁶⁶ RE «Ornamenta» 1115 skk. h.

⁶⁷ Ant. Hung. 3 (1949) 111 skk. 1.

⁶⁸ Itk. 67 (1963) 678 skk. 1.; Acta Class. Debr. 6 (1970) 78 skk. 1.; újabban «Árkádia körül» c. kötetében (Bp. 1976), 228 skk. 1.

⁶⁹ Világirod. Lex. I 229 (*Komoróczy G.*).

⁷⁰ The origins of Roman Drama and Greek Tragedy. Hermes 103 (1975) 319 skk. 1.; vö. Ex Oriente lux. JHS. 94 (1974) 152. skk. 1.

⁷¹ A síró Xerxés. Ant. Tan. 12 (1965) 231 skk. 1.; Die Achämeniden in der späteren Überlieferung. Acta Ant. 19 (1971) 41 skk. 1.

⁷² Forgách Ferenc és Tacitus. Itk. 81 (1977) 59 sk. 1.

⁷³ F. Thureau-Dangin: Sumerische und akkad. Königsinschriften. Leipzig 1907 3. 1.; E. Sollberger—J. R. Kupper: Inscriptions royales sumériennes et akkadiennes. Paris 1971. 45. 1.; vö. Komoróczy G.: Istenek munkája és sztrájkja. Ant. Tan. 20 (1973) 19 skk. 1.

támogatni : a többször idézett perzsa poétika *Tarich*-példái között a Sahigihan-
Abad (Dihli) városának korát rögzítő költeményben (243) ezt olvassuk :

Gebaut hat in Dihli der Weltschah den Bau . . .
Hügel hat man durchgraben, um seinem Fluss einen Lauf zu geben ;
Der Arm jedes Berggräbers habe die Stärke Ferhads !

De a «hegy-átvágó» (Küh-ken) hős mesés története⁷⁴ már végképp más lapra
tartozik.

⁷⁴ Vö. *E. J. Gibb* : A history of Ottoman Poetry, I. London 1900. 322, 1. j. — A sziklákon át csatornát vágó hős (és az «édes» Širin) történetének nyomozása nem sejtett összefüggések feltárására vezetett, ld. «Semiramis kertjeitől a Csörsz árkáig.» MTA I. O. K. [Korr.- jzet.]